

บทที่ 3

เจตสิก

จิตใจของเราผันแปรเปลี่ยนแปลงวันละหลายครั้งจนนับไม่ได้ บางขณะฟังชาน บางขณะดีใจ บางขณะมีสมาธิ บางขณะหงุดหงิด ความผันผวนของจิตใจ ไม่ว่าจะเด็ก ผู้ใหญ่ หญิง ชาย นี้ หากไม่พิจารณา ก็จะเห็นว่าเป็นเรื่องปกติ เช่น เด็กๆ ได้ลูกโป่งสวรรค์ดีใจ ร่าเริง เมื่อลูกโป่งสวรรค์หลุดมือลอยไป เด็กร้องไห้เสียใจ คุณแม่มาปลอบโยน ชื้อลูกโป่งสวรรค์ใหม่ ให้ กลับดีใจได้อีก ความแปรปรวนเหล่านี้ เป็นไปเพราะเหตุใด

ความเสียใจ ดีใจ ฟุ้งซ่าน ฯลฯ เกิดที่จิตของเรา ดังที่กล่าวแล้วว่า ในทัศนะทางพุทธศาสนา จิตไม่ใช่หัวใจที่มีหน้าที่สูบฉีดโลหิตไปเลี้ยงร่างกาย และไม่ใช่เซลล์ประสาท จิตเป็นนามธรรมที่ไม่สามารถผ่าตัดออกมาแสดงได้ แต่สิ่งที่เป็นนามธรรมนี้เป็นไปต่างๆ นานา ดีใจ เสียใจ ฯลฯ เพราะทำงานร่วมกับนามธรรมอีกชนิดหนึ่ง คือ เจตสิก

เจตสิก – เครื่องประกอบจิต

เจตสิก คือ เครื่องประกอบจิต เป็นสิ่งที่ประกอบจิต ทำให้คิดดี คิดชั่ว เป็นบุญ เป็นบาป เป็นธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด มีอยู่ และเป็นไปเนื่องกับจิต มีลักษณะดังต่อไปนี้

1. เกิดพร้อมกับจิต เมื่อจิตเกิด เจตสิกก็เกิด ไม่มีอะไรเกิดก่อน เกิดหลัง
- 2.ดับพร้อมกับจิต เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ดับ ไม่มีอะไรดับก่อนดับหลัง
3. มีอารมณ์เดียวกับจิต อารมณ์ที่จิตเข้าไปรับรู้ในขณะนั้น เป็นอารมณ์เดียวกับที่เจตสิกไปรับในขณะนั้น เช่น ถ้าจิตรับอารมณ์สีขาว เจตสิกก็รับอารมณ์สีขาวด้วย ถ้าจิตรับอารมณ์สีเขียว เจตสิกก็รับอารมณ์สีเขียว หรือในขณะที่เห็นรูปมีโทสเจตสิกเข้าประกอบ ก็มีความไม่พอใจในรูปนั้น เกิดความโกรธขึ้นมา หรือขณะได้ยินเสียง มีโลภเจตสิกเข้าประกอบ ก็รักใคร่พอใจในเสียงนั้น เจตสิกที่ประกอบจิตย่อมปรุงแต่งให้รู้อารมณ์ตามสภาพนั้นๆ
4. มีวัตถุที่อาศัยเกิดที่เดียวกันกับจิต ที่อาศัยของเจตสิกเป็นชนิดเดียวกันกับที่อาศัยเกิดของจิต เช่น จิตอาศัยตาเกิด เจตสิกก็อาศัยตาเกิดด้วย จิตอาศัยหูเกิด เจตสิกก็อาศัยหูเกิด

จิตเกิดที่ใด เจตสิกก็เกิดที่นั่น เจตสิกต้องเกิดพร้อม และที่เดียวกับจิตเสมอ เปรียบจิตเหมือน น้ำ เจตสิกเหมือนสีที่ใสในน้ำ ทั้งน้ำและสีไม่แยกจากกัน ต้องอยู่ด้วยกัน หรือเหมือนเม็ดยากับ ตัวยาอยู่ด้วยกัน ความหวานกับน้ำตาลอยู่ด้วยกัน เป็นต้น สิ่งทีกล่าวมาแล้วนั้น อยู่ด้วยกัน เสมอ ไม่มีจิตที่ปราศจากเจตสิก และเจตสิกก็ไม่มีอยู่โดยปราศจากจิต เพียงแต่จะเป็น จิต เจตสิก ชนิดใดเท่านั้น เจตสิกมี 52 บางพวกเกิดได้กับจิตทุกดวง บางพวกเกิดได้กับเฉพาะ อกุศลจิต บางพวกเกิดกับกุศลจิต เป็นต้น แต่ทั้งจิต และเจตสิก ก็เป็นเช่นเดียวกับสังขตธรรม หรือธรรมที่อาศัยเหตุปัจจัยปรุงแต่ง นั่นคือ ตกอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ทั้งสิ้น

จำนวนเจตสิก

เจตสิกมี 52 แบ่งเป็น 3 ประเภทใหญ่ๆ ได้แก่

1. อัญญาสมานาเจตสิก 13 ดวง
2. อกุศลเจตสิก 14 ดวง
3. โสภณเจตสิก 25 ดวง

อัญญาสมานาเจตสิก คือ เจตสิกที่เสมอกับเจตสิกประเภทอื่นที่ตนเองประกอบรวมด้วย เช่น เมื่อ อัญญาสมานาเจตสิก เกิดร่วมกับอกุศลเจตสิก อัญญาสมานาเจตสิกก็เป็นอกุศลด้วย หรือเมื่ออัญญาสมานาเจตสิก เกิดร่วมกับโสภณเจตสิก อัญญาสมานาเจตสิก ก็เป็นโสภณะด้วย จะไม่เกิดร่วมกันแบบขัดแย้ง เช่น อัญญาสมานาเจตสิก เกิดร่วมกับโสภณเจตสิก แล้ว อัญญาสมานาเจตสิกจะกลายเป็นอกุศลเจตสิกไม่ได้ เกิดกับอะไรก็เป็นเช่นนั้นด้วยเสมอ

อัญญาสมานาเจตสิก 13 นี้ แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ

- ก. สัพพจิตตสาธารณเจตสิก 7 ดวง
- ข. ปกิณณกเจตสิก 6 ดวง

อัญญาสมานาเจตสิก — สัพพจิตตสาธารณเจตสิก 7 (เกิดกับจิตทุกดวง)
 — ปกิณณกเจตสิก 6 (เกิดเรียรายทั่วไปในจิตทั้งกุศลจิต อกุศลจิต โลภียจิต โลกุตตรจิต แต่ไม่ได้ประกอบทุกดวง มีเว้นบางดวง ตาม ประเภทของจิตดวงนั้นๆ คือประกอบกับจิตดี-จิตชั่วบางดวง)

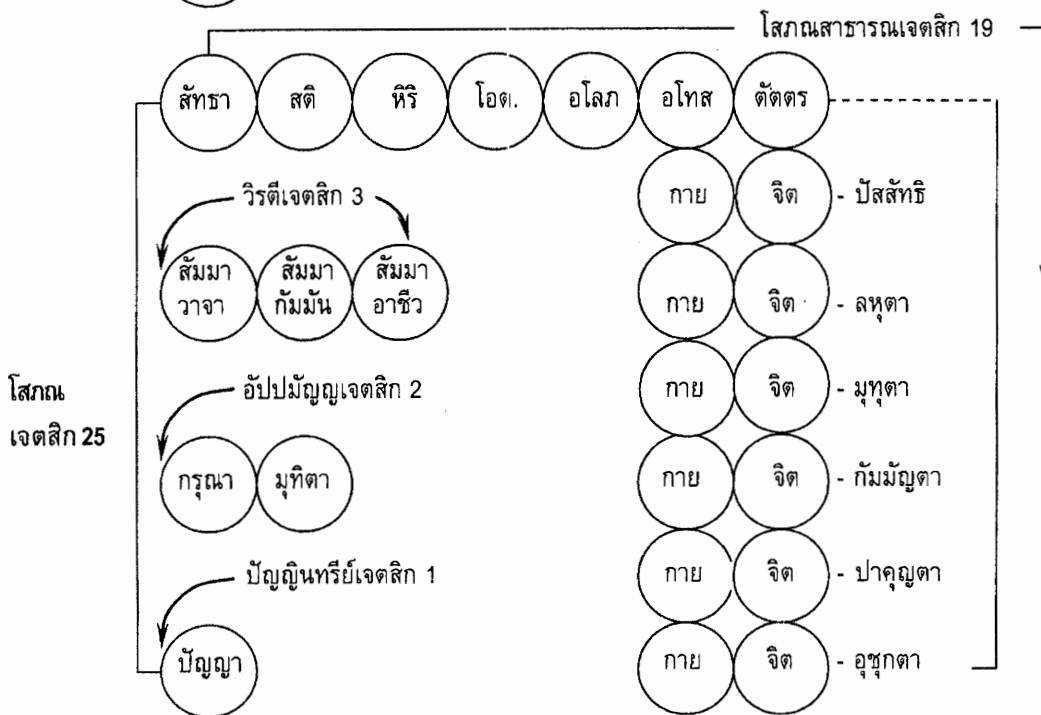
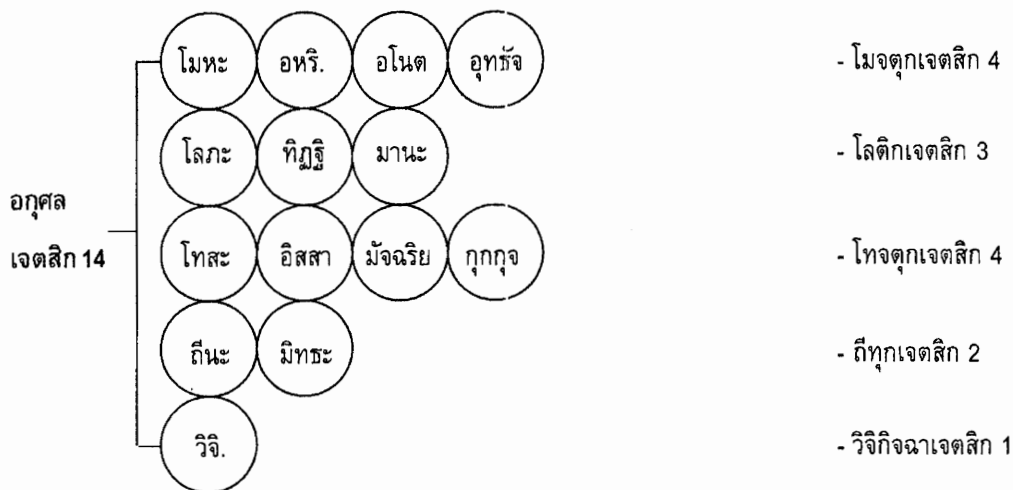
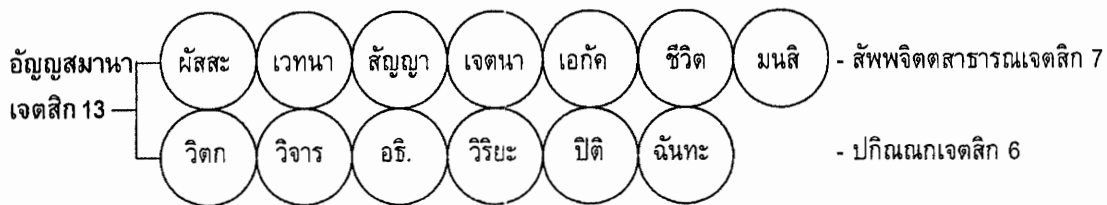
อกุศลเจตสิก คือ เจตสิกที่ไม่ตั้งงาม เกิดกับจิตดวงใด จิตนั้นก็เป็นอกุศล จะไปเกิดร่วมกับกุศลจิต กิริยาจิต หรือจิตอื่นที่ไม่ใช่อกุศลจิตไม่ได้ อกุศลเจตสิก 14 จะมี 4 ดวง ที่ต้องประกอบด้วยอกุศลจิตทุกดวง นั่นคือ ถ้ามีอกุศลจิตเมื่อใด ต้องมีอกุศลเจตสิก 4 ดวงนี้ เกิดขึ้นเสมอทุกครั้งไป คือ โมหะเจตสิก (เป็นฝ่ายของโมหะ) นั่นคือ

| | |
|----------------|---------------------|
| โมหเจตสิก | คือ ความหลง |
| อหิริกเจตสิก | คือ ไม่ละอายบาป |
| อนอตตัปปเจตสิก | คือ ไม่เกรงกลัวบาป |
| อุทัจฉเจตสิก | คือ ฟุ้งซ่าน ไม่สงบ |

อกุศลเจตสิกที่นอกเหนือจาก 4 ดวงนี้ ก็เกิดร่วมกับอกุศลจิตต่างๆ ตามสมควรแก่อกุศลจิตประเภทนั้นๆ ได้แก่ฝ่ายโลภะ 3 ดวง (โลติกเจตสิก) ฝ่ายโทสะ 4 ดวง (โหเจตสิก) ฝ่ายทำให้จิตใจท้อถอย หดหู่่วงนอน 2 ดวง (ถีนะเจตสิก 2) และลัษณสงสัย 1 ดวง (วิจิกิจฉาเจตสิก)

โสภณเจตสิก คือ เจตสิกที่ตั้งงาม เมื่อเกิดร่วมกับจิตใด จิตนั้นก็เป็จิตที่ตั้งงาม ในโสภณเจตสิก 25 ดวงนี้ มี 19 ดวง ที่เกิดกับโสภณจิต หรือ จิตที่ตั้งงามทุกดวง วีรตีเจตสิก 3 เป็นเจตสิกที่เว้นจากทุจริต มีอัปปมัญญาเจตสิก 2 เป็นจิตที่แผ่ไปในสัตว์ที่มีทุกข์ และมีสุข มีปัญญินทรีย์เจตสิก 1 เป็นปัญญา หรือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ตามความเป็นจริง

เจตสิก 52



ความหมายและลักษณะของเจตสิก 52

อัญญาสมาณาเจตสิก ประกอบด้วย สัพพจิตตสาธารณเจตสิก 7 ดวง ซึ่งเป็นเจตสิกที่เกิดกับจิตทุกดวง และปกิณณกเจตสิก 6 ดวง

อัญญาสมาณาเจตสิก



สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ประกอบด้วยจิตทุกดวง ได้แก่

1. ผัสสะ เป็นธรรมชาติหรือเจตสิกที่กระทบอารมณ์ เมื่อมีการประชุมพร้อมกันระหว่างวัตถุ อารมณ์ จิต หรือระหว่าง อารมณ์กับจิต นั่นคือ ขณะที่มีการเห็น ดาเห็นรูป ผัสสะได้เกิดขึ้น รู้ได้โดยกระทบอารมณ์ ถูกต้องอารมณ์ของผัสสะ เวลาที่เห็นคนอื่นรับประทานมะยม เรารู้สึกน้ำลายสอได้ โดยเราไม่ได้รับประทาน เพราะได้เกิดการกระทบอารมณ์ รู้สึกทางใจ

2. เวทนา เป็นธรรมชาติหรือเจตสิกที่เสวยอารมณ์ หรือรู้สึก เมื่อเกิดผัสสะ หรือการกระทบ เวทนาจึงตามมาจากผัสสะ เวทนาเจตสิก คือเวทนาขันธ์ (หนึ่งในขันธ์ 5) เป็นใหญ่ในการเสวยอารมณ์ มีทั้งเวทนาทางกายและทางใจ รวม 5 อย่าง ได้แก่

- ก. สุขเวทนา เสวยอารมณ์ที่เป็นไปพร้อมกับความสุขกาย
- ข. ทุกขเวทนา เสวยอารมณ์ที่เป็นไปพร้อมกับความทุกข์กาย
- ค. โสมนัสเวทนา เสวยอารมณ์ที่เป็นไปพร้อมกับความสุขใจ
- ง. โทมนัสเวทนา เสวยอารมณ์ที่เป็นไปพร้อมกับความทุกข์ใจ
- จ. อุเบกขาเวทนา เสวยอารมณ์ที่เป็นไปพร้อมกับความเฉยๆ

สุขเวทนาและทุกขเวทนา เป็นเวทนาทางกาย ส่วนโสมนัสเวทนา โทมนัสเวทนา และอุเบกขาเวทนา เป็นเวทนาทางใจ

หากเปรียบเทียบ ผัสสะ และเวทนา เหมือนพระราชาสวยอาหาร ทรงเป็นใหญ่เป็น
เจ้าของอาหารนั้นๆ พ่อครัวแม้จะปรุงอาหารแล้วได้ชิมก่อน แต่ไม่ได้เป็นใหญ่ ไม่ได้เป็น
เจ้าของอาหารนั้น พ่อครัวเปรียบได้กับผัสสะที่รับอารมณ์ก่อน (ชิมก่อน) เวทนาเปรียบกับ
พระราชาสวยรสแห่งอารมณ์ เวทนาเจตสิกเมื่อประกอบกับจิต ก็จะทำให้มีอารมณ์สุข ทุกข์
ต่างๆ ซึ่งไม่จัดเป็นกุศลหรืออกุศล แต่เป็นผลของกรรม หรือวิบาก เป็นสิ่งที่ต้องรับ

3. สัญญา เป็นธรรมชาติที่จำอารมณ์ คือจำได้หมายรู้ว่า เขียว แดง สามารถจำสิ่งที่เคย
ประสบมาแล้ว เห็นอีกครั้งก็ทราบว่าเป็นอะไร จำสี เสียง กลิ่น รส ได้ เป็นต้น

4. เจตนา เป็นธรรมชาติที่กระตุ้นเตือนอารมณ์ให้ทำหน้าที่ คือจงใจ ตั้งใจ จิตทุกดวงมี
เจตนา เพื่อให้ทำหน้าที่ของตน การกระทำที่กล่าวว่าเป็นกรรม ก็เพราะมีเจตนา หรือความตั้งใจ
จงใจเข้าประกอบ ไม่ว่าจะประกอบ ไม่ว่าจะประกอบ เป็นกุศล หรืออกุศล

5. เอกัคคตา เป็นธรรมชาติที่สงบ ตั้งมั่นในอารมณ์จิตที่ได้ชื่อว่า เอกัคคตา เป็นภาวะที่มี
อารมณ์เดียว ไม่ฟุ้งซ่าน ปรากฏได้ทั้งในฌานสมาธิ และในอกุศลก็มี เช่น ในโลภะ คือตั้งมั่นใน
ความโลภเป็นอารมณ์เดียว เป็นต้น แต่ เอกัคคตาที่เกิดกับอกุศล ไม่มั่นคงเท่ากับที่เกิดกับกุศล
จิต และในฌาน เอกัคคตา จะดำรงอยู่นานกว่าในอกุศล

6. ชีวิตินทรีย์ เป็นธรรมชาติที่รักษาให้สัมปยุตธรรม หรือธรรมที่เกิดร่วมกับตน ให้
เป็นอยู่ได้ตลอดภพชาติ (คือให้มีชีวิตอยู่ได้ ไม่ตาย) เหมือนน้ำรักษาดอกบัวไว้ไม่ให้แห้งไป แต่
ไม่อาจรักษาดอกบัวไม่ให้เน่าไปในที่สุดได้ ชีวิตินทรีย์เจตสิก ก็เพียงแต่รักษาจิต เจตสิกที่เกิดขึ้น
จนกระทั่งดับไป ก็หมดหน้าที่ เมื่อจิต เจตสิก เกิดขึ้นใหม่ ก็รักษาใหม่ต่อไปอีก เหมือนพี่เลี้ยง
รักษาทารก ก็ได้แค่ทารกมีชีวิตอยู่ หากทารกตาย พี่เลี้ยงก็หมดหน้าที่

7. มนสิการ เป็นการกระทำไว้ในใจ เป็นไปได้ทั้งฝ่ายดี และไม่ดี ฝ่ายดี เรียกว่า โยนิโส
มนสิการ¹ เป็นเหตุให้เกิดกุศล เมื่อโยนิโสมนสิการ คือกระทำไว้ในใจโดยแยบคาย เกิดขึ้น ก็รู้
ได้ว่ากุศลจะเกิด เหมือนยามเข้าเห็นแสงเงินแสงทอง ก็ทราบได้ว่าดวงอาทิตย์กำลังจะขึ้น ส่วน
ฝ่ายไม่ดีของมนสิการ เรียกว่า อโยนิโสมนสิการ ผู้ที่สามารถโยนิโสมนสิการได้ คือรู้จักพิจารณา
แม้เมื่อประสบกับอกุศล ก็สามารถทำให้เป็นกุศลได้ ไม่ปล่อยให้จิตใจฟุ้งซ่าน หรือตกอยู่ใน
อกุศล โยนิโสมนสิการ เป็นสิ่งที่ทำให้เกิดปัญญา

¹ดูรายละเอียดในเรื่อง "การพัฒนาจิต" บทที่ 6

ปฏิกณณกเจตสิก ประกอบกับจิตทั่วไปตามสมควร เช่นประกอบในกุศล อกุศล เป็นต้น แต่ไม่ใช่ประกอบกับจิตทั้งหมด ที่เว้นก็มี ได้แก่

1. **วิตก** เป็นการจดจ่อ คิดอารมณ์ ตรึกในอารมณ์ที่ผัสสะกระทบ การนึกถึง คิดถึง อารมณ์ต่างๆ เช่น ในรูป เสียง กลิ่น รส..... เป็นหน้าที่ของวิตก

2. **วิचार** เป็นการเคล้าคลึงเที่ยวไปในอารมณ์ พิจารณาใน รูป เสียง กลิ่น รส นั้นๆ เมื่อวิตกยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ วิचारเจตสิกก็เกิดขึ้นพร้อมกับวิตกนั้น ทำหน้าที่ประคองจิตให้อยู่กับอารมณ์นั้น ไม่ให้หายไป เพราะธรรมชาติของวิचारเจตสิกนั้น อุปมากับการตีระฆัง เสียงตีระฆังที่ปรากฏครั้งแรกเหมือนวิตก เสียงกังวานของระฆังที่ตามมาคือ วิचार หรือ อุปมากับนกที่บินไปในอากาศ เมื่อโฉบขึ้นไปในตอนแรก เปรียบกับวิตก เมื่อบินได้ระดับแล้ว คือวิचार

3. **อหิมอกข** เป็นการตัดสินใจอารมณ์ เป็นลักษณะมีความมั่นคงในอารมณ์ จึงเหมือนเสาเขื่อนที่ไม่หวั่นไหว การตัดสินใจอารมณ์นี้ มี 2 คือ ตัดสินเด็ดขาด ถูกต้อง และตัดสินเด็ดขาด แต่ผิด

4. **วิริยะ** เป็นธรรมชาติที่มีความพยายาม พากเพียร ประกอบได้ทั้งกุศล และอกุศล คือพากเพียรทั้งในทางที่เป็นบุญ และพากเพียรในทางที่เป็นบาป เช่น พากเพียรในการศึกษา ปฏิบัติธรรม ก็เป็นการพากเพียรในกุศล หากปลันฆ่า ก็ต้องอาศัยความพากเพียรวิริยะเช่นกัน แต่เป็นฝ่ายอกุศล

5. **ปีติ** เป็นธรรมชาติที่ชื่นชมยินดีในอารมณ์ ซึ่งทำให้ผู้นั้นอิมเอบ มีความร่าเริง แจ่มใส ชื่นบาน ปีติเจตสิกเกิดกับอกุศลก็ได้ เกิดกับกุศลก็ได้ ปีติที่เกิดกับกุศล เช่น ทำความดี หรือ เจริญสมถกรรมฐานได้ฌาน เกิดปีติ ส่วนปีติที่เกิดกับอกุศล เช่น ตกปลาได้ (ทารุณสัตว์) เกิดปีติ ถูกหวย (โลภะ) เกิดปีติยินดี แต่ปีติในอกุศล เป็นปีติอิมเอบเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค หน้า 251 – 252 แสดงไว้ว่า ปีติ มีอยู่ด้วยกัน 5 อย่าง คือ

ก. **ขุททกปีติ** เป็นความอิมเอบเล็กน้อย เพียงทำให้ขนลุกเท่านั้น

ข. **ขณิกาปีติ** เป็นความอิมเอบที่เกิดขึ้นชั่วขณะ จะรู้สึกอิมเอบทั่วร่างกาย เหมือนฟ้าแลบ แพลบปลาบ แต่เป็นไปไม่นาน เกิดแล้วหายไป แต่เกิดขึ้นได้บ่อยๆ

ค. **โอภกัณฑิกาปีติ** เป็นความอิมเอบที่ซึมกระจายไปทั่วร่างกาย เป็นระลอก เหมือนคลื่นกระทบฝั่งเป็นระยะๆ แล้วแตกกระจาย

ง. อุพเพงคาปิตี เป็นความอึดอึดบีบปิตี แบบโลดโผนมีกำลังมาก ทำให้ร่างกายรู้สึกเบา ถ้าปิตีมีกำลังมากๆ จะสามารถยกร่างกายให้ลอยไปในอากาศได้

จ. ผรณาปิตี เป็นความอึดอึดแผ่ซ่านไปทั่วร่างกาย จะตั้งอยู่ได้นาน จะรู้สึกเป็นสุขมาก เหมือนกระบอกสูบที่สูบลมเต็ม

6. ฉันทะ เป็นธรรมชาติที่ปรารถนาอารมณ์ พอใจกระทำ มีได้ทั้งฝ่ายดี และฝ่ายไม่ดี เมื่อมีความปรารถนาอารมณ์ก็มีการแสวงหาอารมณ์ตามที่ต้องการ ไม่ว่าจะเป็นการแสวงหาความรู้ การปฏิบัติธรรม หรือแสวงหากามคุณอารมณ์ ไม่ว่าจะแสวงหาพอใจในฝ่ายดี หรือไม่ดี ก็เป็นกิจของฉันทะ แต่แสวงหากามคุณอารมณ์ เป็นความโลภ เป็นประธานเป็นหลัก เมื่อได้อารมณ์ที่ต้องการ ก็ติดใจในอารมณ์นั้น

พระพรหมคุณาภรณ์ หรือพระราชวรมุนี (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวถึงการใช้คำว่า – ‘ฉันทะ’ ไว้ 3 ประเภท ไว้ในหนังสือพุทธธรรม หน้า 486 - 487 ดังนี้

ก. ตัณหาฉันทะ ฉันทะที่เป็นตัณหาเป็นฝ่ายชั่วหรืออกุศล

ข. กัตตุกัมยตาฉันทะ ฉันทะที่เป็นกลางๆ ใครจะทำ จะเป็นทางกุศล หรืออกุศลก็ได้ แต่มักจัดเข้ากับฝ่ายดี

ค. กุศลธรรมฉันทะ หรือ กุศลฉันทะ หรือ ธรรมฉันทะ ใช้ในฝ่ายดี ในความหมายว่า รักดี ใฝ่ดี รักธรรม ใฝ่ธรรม

อกุศลเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายชั่ว เป็นบาป มี 14 ดวง ประกอบกับจิตใด ทำให้จิตเศร้าหมอง เว่าร้อน แบ่งเป็น 5 กลุ่ม คือ

(1) โมหจตุกเจตสิก – กลุ่มที่ประกอบในโมหมูลจิต (ความหลง) มี 4 ดวง

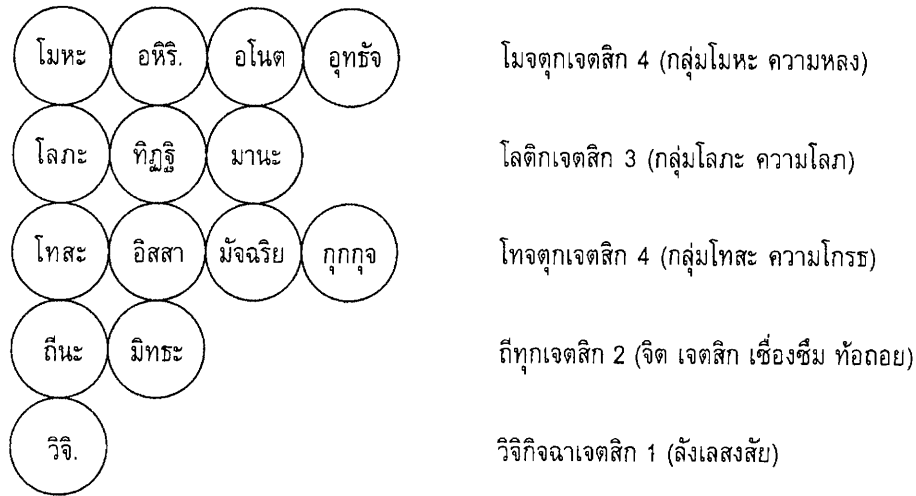
(2) โลติกเจตสิก – กลุ่มที่ประกอบในโลภมูลจิต (ความโลภ) มี 3 ดวง

(3) โทจตุกสิก – กลุ่มที่ประกอบในโทสะมูลจิต (ความโกรธ) มี 4 ดวง

(4) ถิทุกเจตสิก – กลุ่มที่ประกอบในถีนะมิทธิ (ทำให้จิต เจตสิก เชื่องซึม ท้อถอย) มี 2 ดวง

(5) วิจิกิจฉาเจตสิก – (ลึงเลสงสัย) มี 1 ดวง

อกุศลเจตสิก



กลุ่มโมจตุกเจตสิก หรือกลุ่มโมหะ มีเจตสิก 4 ดวง ได้แก่ โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ อุทธัจจะ

กลุ่มโลติกเจตสิก หรือกลุ่มโลภะ มีเจตสิก 3 ดวง ได้แก่ โลภะ ทิฏฐิ มานะ

กลุ่มโทจตุกเจตสิก หรือกลุ่มโทสะ มีเจตสิก 4 ดวง ได้แก่ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ

กลุ่มติทุกเจตสิก หรือเจตสิกที่ทำให้จิตและเจตสิกเชื่องซึม หมดถอย ง่วงเหงา มี 2 ดวง คือ ธิณะ มิทชะ

วิจิกิจณาเจตสิก มีเพียง 1 ดวง เป็นความสังเลสงสัย จะเกิดกับ โมหะมูลจิต

โมจตุกเจตสิก 4 ได้แก่

1. โมหะ เป็นธรรมชาติที่ปิดบังความจริง คือ ความหลงในอารมณ์ ลักษณะประจำตัวของโมหะ คือ ความมืดบอด บางครั้งเรียกโมหะ ว่า อวิชชา โมหะเป็นธรรมชาติที่ตรงข้ามกับปัญญา ไม่ได้หมายความว่า ไม่รู้อะไรเลย แต่การไม่รู้ที่เป็นอวิชชานี้ หมายถึง ไม่รู้สภาวะตามความเป็นจริง อันเป็นสิ่งควรรู้ แต่กลับไปรู้ในสิ่งที่ไม่เป็นความจริง อันเป็นสิ่งไม่ควรรู้
2. อหิริกะ เป็นธรรมชาติที่ไม่ละอายต่อบาป ตรงข้ามกับหิริ คือ ละอายต่อบาปอกุศล
3. อโนตตปปะ เป็นธรรมชาติที่ไม่เกรงกลัวต่อบาป ไม่สะดุ้งกลัวต่อความชั่ว ตรงข้ามกับโอดตตปปะ คือ กลัวบาป

4. อุทัจจะ เป็นธรรมชาติที่ฟุ้งซ่าน ทำให้จิตพลุ่งพล่าน ฟุ้งซ่านไป ทำให้จิตไม่สงบ เหมือนน้ำกระเพื่อมเมื่อถูกลมพัด เป็นอาการที่จิตไม่อยู่นิ่ง

โลติกเจตสิก 3 ได้แก่

1. โลภะ เป็นธรรมชาติที่ต้องการและติดใจในกามคุณอารมณ์ คือความอยากได้นั่นเอง โลภะเจตสิกมีชื่อเรียกได้หลายอย่าง เช่น

| | |
|----------------|--|
| ตัณหา | ได้แก่ ความทะยานอยาก |
| ราคะ | ได้แก่ ความกำหนัดยินดี |
| กาม | ได้แก่ ความใคร่ |
| นันทะ | ได้แก่ ความเพลิดเพลิน |
| อิจฉา | ได้แก่ ความปรารถนา |
| อาลย | ได้แก่ ความต้องการ |
| นิกันติ | ได้แก่ ความอยาก ความพึงพอใจ |
| อภิขณา | ได้แก่ ความเพ่งเล็งอยากได้ |
| กามุปาทาน | ได้แก่ ความยึดมั่นในกามคุณอารมณ์ |
| กามราคสังโยชน์ | ได้แก่ การผูกมัดไว้ทั้งหลายไว้ไม่ให้ออกจากวิภวทุกข |

โลภะเจตสิกนี้ เมื่อกล่าวถึงในฐานะที่เป็นมูลเหตุแห่งโลภะ จะเรียกว่าเป็น “โลภะมูล” หากเรียกในฐานะที่ทำให้เกิดทุกข์ (ในอริยสัจ 4) คือ ตัณหาเป็นสมุทัย หากเรียกในฐานะกิเลสที่เป็นนิวรณ์ ก็คือ กามฉันทนิวรณ์ หากเรียกในอกุศลกรรมบถ เรียก อภิขณา (เพ่งเล็งอยากได้)

2. ทิฏฐิ เป็นความเห็นผิดไปจากความเป็นจริง โดยทั่วไป เมื่อใช้คำว่า ทิฏฐิ หมายถึงความเห็นเท่านั้น เมื่อใช้มีจกาทิฏฐิ แปลว่าเห็นผิด สัมมาทิฏฐิ หมายถึง ความเห็นที่ถูกต้อง ในทิฏฐิเจตสิกนี้ เป็นฝ่ายอกุศล ทิฏฐิ จึงหมายถึง เห็นผิด ความเห็นผิด คือ เห็นวิปริตคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง เช่น บุญ-บาป ไม่มี พ่อ-แม่ ไม่มีพระคุณ หรือแม้แต่การเห็นว่า มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา ก็ตาม

ทิฏฐิ นี้แบ่งได้เป็น 2 กลุ่มใหญ่ คือ

ก. ทิฏฐิสามัญญ เป็นความเห็นผิดทั่วไป ได้แก่ การเห็นว่า มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เราเขา บุคคลนั้นทั้งไปมีความเห็นผิด เช่นนี้ อยู่ จะละได้เมื่อเป็นพระโสดาบันบุคคล

ข. ทิฏฐิพิเศษ เป็นความเห็นผิดชนิดพิเศษ มี 3 ชนิด คือ

(1) อเหตุกทิฏฐิ เป็นความเห็นผิดที่ไม่เชื่อในเหตุ คือเห็นว่าสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้น ไม่มีสาเหตุ ความสุข-ทุกข์ ไม่มีเหตุมาจากอดีต จะสุขก็สุขเอง จะทุกข์ก็ทุกข์เอง ไม่มีเหตุ ความบริสุทธิ์หรือเศร้าหมองก็ไม่มีเหตุ เป็นความเห็นที่ต่างจากพระพุทธศาสนา ที่เห็นว่าทุกอย่างต้องมีสาเหตุ เพียงแต่เราอาจจะสาวไปไม่ถึงเท่านั้น²

(2) นัตถิกทิฏฐิ เป็นความเห็นที่ไม่มี ไม่มีหลัก ไม่มีสภาวะใด ไม่มีทั้งสิ่งที่เป็น ทำนองคลองธรรม มารดา บิดา ไม่มี ไม่ต้องนับถือว่าเป็นบิดา มารดา ไม่มีบาปบุญความดี ความชั่ว นรกสวรรค์ ในสมัยพุทธกาล มีเจ้าสำนักชื้ออชิตเกสภัมพล เผยแพร่ความเห็นแบบนี้ และมีศิษย์ ที่เห็นดีตาม

(3) อภิรียทิฏฐิ เห็นว่าไม่เป็นอันทำ การกระทำดี ไม่จัดว่าดี ฆ่าสัตว์ก็ไม่จัดว่าฆ่า สัตว์ ไม่มีบุญบาป ดีชั่ว เท่ากับปฏิเสธเรื่องกรรมด้วย เจ้าสำนักนี้ชื้อ ปุรณกัสสปะ

3. มานะ เป็นธรรมชาติที่ถือตัว เย่อหยิ่ง ทะนงตน ในพระอภิธรรมปิฎก ขุททกวัตถุวิมังค์ (32/962) กล่าวว่า มานะ มี 9 อย่าง ได้แก่

- (1) ผู้ที่ดีกว่าเขา สำคัญตนว่า เราดีกว่าเขา
- (2) ผู้ที่ดีกว่าเขา สำคัญตนว่า เราเสมอกับเขา
- (3) ผู้ที่ดีกว่าเขา สำคัญตนว่า เราต่ำกว่าเขา
- (4) ผู้เสมอกับเขา สำคัญตนว่า เราดีกว่าเขา
- (5) ผู้เสมอกับเขา สำคัญตนว่า เราเสมอกับเขา
- (6) ผู้เสมอกับเขา สำคัญตนว่า เราต่ำกว่าเขา
- (7) ผู้ที่ต่ำกว่าเขา สำคัญตนว่า เราดีกว่าเขา
- (8) ผู้ที่ต่ำกว่าเขา สำคัญตนว่า เราเสมอกับเขา
- (9) ผู้ที่ต่ำกว่าเขา สำคัญตนว่า เราต่ำกว่าเขา

²พระอัสสชิได้แสดงแก่พระสารีบุตร ขณะที่ยังเป็นอุปติสสะปริพาชก ว่า "ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้นไว้ และตรัสถึงความดับด้วย พระสมณโคดม มีปรกตัตริสเช่นนี้"

โทษตกเจตสิก 4 ได้แก่

1. โทสะ เป็นธรรมชาติที่ประทุษร้ายอารมณ์ เป็นความโกรธซึ่งจะละได้ เมื่อเป็นพระอนาคามีบุคคล โทสะเหมือนไม้ขีดไฟ ก่อนที่ไฟจะไปติดวัตถุอื่น ก็เผาไหม้ตนเองก่อน เหมือนคนโกรธ ความโกรธย่อมแผดเผา เตือดร้อนตนเองก่อน โทสะเป็นธรรมชาติที่ประทุษร้ายไม่หวังดี การฆ่า ก็เป็นไปด้วยอำนาจของโทสะ แม้การฆ่าซึ่งทรัพย์ ซึ่งคนทั่วไปจะคิดว่า เป็นไปด้วยความโลภจึงฆ่า อันที่จริงขณะฆ่า เป็นโทสะ เป็นการประทุษร้ายบุคคลก่อน ส่วนความโลภต่อทรัพย์นั้น ต่างวาระกัน เหตุที่ทำให้เกิดโทสะ หรือความโกรธได้ 10 อย่าง³

- (1) เพราะคิดว่า เขาได้เคยทำความเสื่อมเสียแก่เรา
- (2) เพราะคิดว่า เขากำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา
- (3) เพราะคิดว่า เขาจะทำความเสื่อมเสียแก่เรา
- (4) เพราะคิดว่า เขาได้เคยทำความเสื่อมเสียแก่คนที่เรารัก
- (5) เพราะคิดว่า เขากำลังทำความเสื่อมเสียแก่คนที่เรารัก
- (6) เพราะคิดว่า เขาจะทำความเสื่อมเสียแก่คนที่เรารัก
- (7) เพราะคิดว่า เขาได้เคยทำประโยชน์แก่ผู้ที่เราเกลียด
- (8) เพราะคิดว่า เขากำลังทำประโยชน์แก่ผู้ที่เราเกลียด
- (9) เพราะคิดว่า เขาจะทำประโยชน์แก่ผู้ที่เราเกลียด

(10) อาฆาตในฐานะที่ไม่สมควร เช่น เดินสะดุดตอ หรือเหยียบหนาม โทสะมีโทษมาก เพราะสามารถนำไปเกิดในนรก แม้เทวดา หากเกิดโทสะ หรือความโกรธ ก็จะต้องเคลื่อนจากสวรรค์

2. อิสสา เป็นธรรมชาติที่มีความไม่พอใจในสมบัติหรือคุณความดีของผู้อื่น โดยคิดว่าผู้อื่นไม่ควรจะมี ไม่ควรได้ในสิ่งนั้นๆ ไม่อยากให้ใครดีกว่าตน ในภาษาไทยมักใช้ "อิจฉา" ว่า "อิจฉา" ซึ่งต่างจากความหมายดั้งเดิม เพราะ "อิจฉา" หมายถึงความปรารถนา อยู่ในกลุ่มโลภะ ส่วน อิสสา เป็นเจตสิกในกลุ่มโทสะ คนที่มีอิจฉา เปรียบเหมือนมีทรายอยู่ในดวงตา ทำให้เคืองตา เจ็บตา ไม่มีความสุข

3. มัจฉริยะ เป็นธรรมชาติที่หวงแหนในสมบัติหรือความดีของตน เรียกโดยทั่วไปว่า ตระหนี่ มี 5 อย่าง ได้แก่

³ทสกนิบาต อังคุตตรนิกาย 24/16

(1) ตระหนี่ที่อยู่ เช่น หวงบ้าน หวงบริเวณที่อยู่ หวงที่นั่ง ฯลฯ ใครมาอยู่ก็อยาก
ให้ไปเร็วๆ เป็นต้น

(2) ตระหนี่ตระกูล เช่น ภิกษุไม่ยอมให้ภิกษุอื่น เข้ามาในตระกูลอุปัฏฐาก
คอยกีดกันไม่ให้ภิกษุอื่นเข้ามาเกี่ยวข้อง หวงแหนครอบครัวตระกูลที่ตนสนิทด้วย

(3) ตระหนี่ลาม หวงผลประโยชน์ ไม่ปันให้คนอื่น

(4) ตระหนี่ผิวพรรณ ตระหนี่การสรรเสริญหรือตระหนี่ผิวพรรณ ไม่พอใจให้ผู้อื่น
สวยงาม ไม่อยากให้ใครมีคุณงามความดีมาแข่งตน ไม่พอใจการสรรเสริญคุณความดีของผู้อื่น
เมื่อมีใครมาสรรเสริญผู้อื่นก็เบือนหน้าหนี

(5) ตระหนี่ธรรม หรือหวงความรู้ ไม่ยอมสอนหรือบอกผู้อื่น กลัวคนอื่นจะรู้เท่าตน
หรือมากกว่าตน

4. กุกกุงจะ เป็นธรรมชาติที่มีความรำคาญใจในทุกจริตที่ทำไปแล้ว และในสุจริตที่ยัง
ไม่ได้ทำ เป็นความเดือดร้อนใจ รำคาญใจ เหมือนรอยขีดข่วนใจ เสียใจว่าเรายังไม่ได้ทำความดี
เราทำบาป

ถิทุกเจตสิก 2 ได้แก่

1. ถีนะ เป็นธรรมชาติที่จิตเชื่องซึม ท้อถอย เกิดขึ้นแล้วทำให้จิตอ่อนแรง ถ้าเป็น
มากจะหมดอาลัยตายอยาก ไม่สามารถต่อสู้อุปสรรค

2. มิททะ เป็นธรรมชาติที่ทำให้เจตสิกเชื่องซึมท้อถอยจากอารมณ์ หรือเป็นความ
ง่วงเหงาหาวนอน

ถีนะ และมิททะ เวลาเกิดย่อมเกิดขึ้นพร้อมกัน แต่ต่างกันตรงที่ ถีนะ ครอบงำจิต
มิททะครอบงำเจตสิก เปรียบ ถีนะ เป็นดวงไฟ มิททะ เป็นแสงสว่างจากดวงไฟ เมื่อไฟหรือแสง
สลดก็ลดลง หรืออุณหภูมิต่ำลง ความร้อนก็ลดลง เป็นต้น

วิจิกิจฉาเจตสิก 1

วิจิกิจฉา เป็นธรรมชาติที่มีความสงสัย ไม่ใช่ความสงสัยลังเลในเรื่องต่างๆ ไปในชีวิต
ประจำวัน แต่เป็นความสงสัยเคลือบแคลงในพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ ลิงกา ธาตุ ชั้น
อายตนะ อดีตและอนาคต และสงสัยในปฏิจจสมุปบาท ตัวอย่างเช่น สงสัยว่า พระสัมมาสัม
พุทฺธเจ้า มีอยู่จริงในโลกหรือ ทรงเป็นมหาบุรุษเพียบพร้อมด้วยพระคุณจริงหรือ พระอริยสงฆ์
มีจริงหรือ การปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8 ทำให้พ้นทุกข์จริงหรือ เป็นต้น

วิจิตรใจ เป็นตะปุดจริงใจ ไม่ให้ก้าวไปสู่คุณธรรม เป็นนิเวศน์ เครื่องกีดกันความดี สรุปว่า
วิจิตรใจ 8 ประการ ได้แก่

- (1) สงสัยในพระพุทธเจ้า
- (2) สงสัยในพระธรรม
- (3) สงสัยในพระสงฆ์
- (4) สงสัยในสิกขา
- (5) สงสัยในชั้นธัมมายุทธ ชาติ ที่เป็นอดีต
- (6) สงสัยในชั้นธัมมายุทธ ชาติ ที่เป็นปัจจุบัน
- (7) สงสัยในชั้นธัมมายุทธ ชาติ ที่เป็นอนาคต
- (8) สงสัยในปฏิจักษุสมบัติ

การเกิดวิจิตรใจ เพราะมือโยนิโสมนสิการ กระทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย จึงสงสัยใน
พระรัตนตรัย

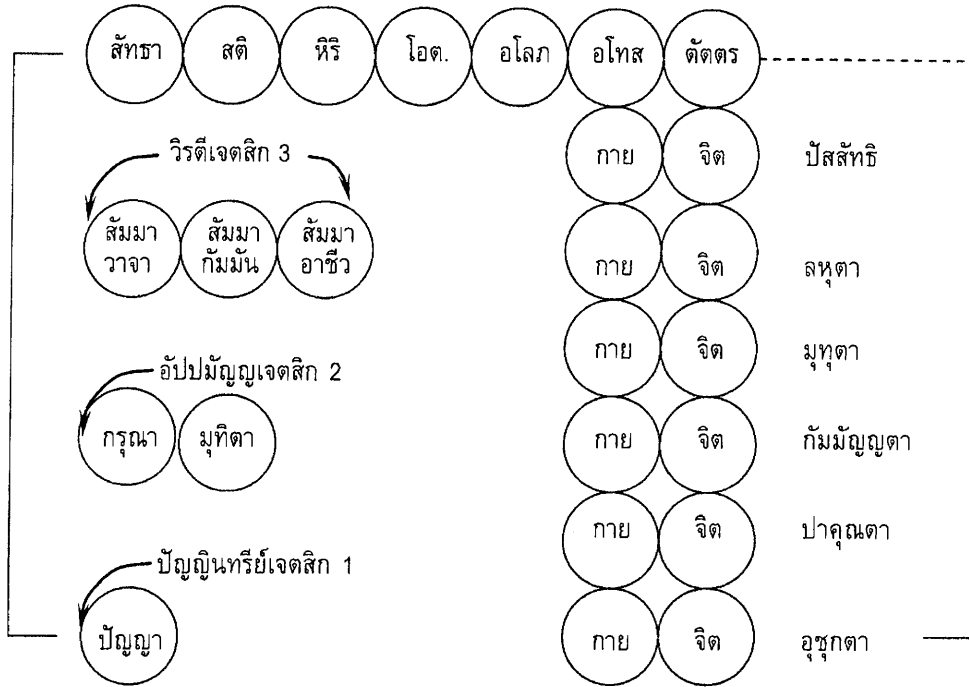
การละความสงสัย ต้องอาศัยธรรม 6 ประการ คือ

- (1) เป็นพหูสูต ศึกษาให้มากๆ ก็จะหายสงสัย
- (2) สอบถาม หมั่นสอบถามผู้รู้ก็จะหายสงสัยได้
- (3) ศึกษา หากเป็นพระภิกษุ ก็ศึกษาพระวินัยของพระภิกษุ เป็นฆราวาส
ก็ศึกษาศีล 5 ศีล 8 ศีล 10
- (4) มือธัมมิกข์ (มันคง ตัดสินเด็ดเดี่ยว) ในพระรัตนตรัย โดยมีความศรัทธาแน่นไป
ในคุณพระรัตนตรัย
- (5) มีกัลยาณมิตร คบหาเพื่อนที่มีศรัทธา เพื่อนเช่นนี้มีลักษณะ 3 ประการ ได้แก่
- ใคร่เห็นผู้มีศีล มีธรรม
- ใคร่ฟังธรรม
- ยินดีในการเสียสละ แบ่งปัน
- (6) การกล่าวถ้อยคำที่ปรารภคุณของพระรัตนตรัย ไม่กล่าววาจาไร้สาระต่างๆ

แต่การละวิจิตรใจด้วยธรรม 6 ประการนี้ เป็นการละได้ชั่วคราวเท่านั้น จะละได้เด็ดขาด
เมื่อเป็นพระโสดาบันบุคคล

โสภณเจตสิก เจตสิกฝ่ายดีงาม ประกอบด้วย โสภณสาธารณเจตสิก 19 ดวง
 วิตีเจตสิก 3 ดวง อัปมัญญาเจตสิก 2 ดวง และ ปัญญินทรีย์เจตสิก 1 ดวง รวม 25 ดวง

โสภณเจตสิก



โสภณสาธารณเจตสิก 19 ได้แก่

1. สัทธา (ศรัทธา) เป็นธรรมชาติที่มีความเชื่อและเลื่อมใสในกุศล หมายถึง เลื่อมใสในสิ่งที่ควรเลื่อมใส เป็นความเชื่อที่ถูกต้องในสิ่งต่อไปนี้

ก. กัมมสัทธา เชื่อกรรม ทำสิ่งใดโดยเจตนาย่อมเป็นกรรม เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดผลสืบต่อไป การกระทำไม่ว่างเปล่า

ข. วิปากสัทธา เชื่อผลของกรรม ว่า ผลดีเกิดจากกรรมดี ผลชั่วเกิดจากกรรมชั่ว

ค. กัมมัสสกตาสัทธา เชื่อว่าสัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน แต่ละคนเป็นเจ้าของกรรมของตน และต้องรับผิดชอบกรรมของตน

ง. ตถาคตโพธิสัทธา เชื่อในความตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ว่าพระพุทธองค์ เป็นสัมมาสัมพุทธะ ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ทรงสั่งสอนธรรมะ และบัญญัติพระวินัยไว้ด้วยดี

สัทธา (ศรัทธา) มีความสำคัญ เพราะสามารถทำให้บุคคลต่างๆ เกิดขึ้นได้ ทำให้จิตใจผ่องใส และเป็นอริยทรัพย์ด้วย แต่มักใช้คำว่าสัทธาผิดไปจากความหมายดั้งเดิม สัทธาอื่นๆ นอกจากที่กล่าวมานี้ เช่น สัทธาของพวกเดียรถีย์ จัดเป็นสัทธาเทียม ไม่ได้เลื่อมใสในสิ่งที่ควรเลื่อมใส

2. สติ เป็นเจตสิกที่ระลึกได้ ไม่หลงลืม ไม่เลอะเลือน ทำให้จิตไม่เลื่อนลอย พันเพื่อน การที่จิตเลื่อนลอยเพราะขาดสติ สติสามารถรักษาจิตจากอกุศล และทำจิตให้ประกอบกับกุศลธรรมทั้งหลาย สติเหมือนอำมาตย์ทำงานของพระราชินีให้สำเร็จลง

3. หิริ เป็นเจตสิก หรือธรรมชาติที่มีความละเอียดต่อการทำงานอันเป็นทุจริต คือ ละอายบาป ตรงข้ามกับ อหิริกะ ที่เป็นอกุศลเจตสิก

4. โอตตปปะ เป็นเจตสิก หรือธรรมชาติที่กลัวบาป เป็นความสะดุ้งกลัวต่อการกระทำที่เป็นทุจริต โอตตปปะ ตรงข้ามกับ อโนตตปปะ

หิริ และโอตตปปะ มีสมุฏฐานให้เกิดต่างกัน

หิริ เกิดเพราะพิจารณาในสิ่งที่เกี่ยวกับเหตุภายใน (ตนเอง) ดังนี้

- (1)ชาติตระกูล พิจารณาว่า เรามีชาติตระกูล ไม่สมควรทำบาป
- (2) วัย พิจารณาว่า เราเป็นผู้ใหญ่ อายุมากแล้ว ไม่สมควรทำบาป
- (3) ความแก่ล้า พิจารณาว่า มีแต่คนอ่อนแอที่พ่ายแพ้ต่อความชั่ว เราแก่ล้า ล้าเข้มแข็ง จะยอมแพ้ต่ออำนาจกิเลสได้อย่างไร
- (4) ความคงแก่เรียน พิจารณาว่า เราได้ฟังธรรมของบัณฑิต ได้เล่าเรียน ไม่สมควรทำบาป

โอตตปปะ เกิดเพราะพิจารณาในสิ่งที่เกี่ยวกับเหตุภายนอก (ผู้อื่น) ดังนี้

- (1) ถ้าเราทำชั่ว จะถูกพุทธบริษัท 4 (ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา) ดิเตียนได้
- (2) ถ้าเราทำชั่ว จะถูกผู้รู้ หรือ วิญญูชนดิเตียน
- (3) ถ้าเราทำชั่ว คนดีมีศีลธรรม จะไม่คบหา

หิริ โอตตปปะ เกิดขึ้นด้วยกัน แต่บางครั้ง หิริ เกิดชัดกว่า โอตตปปะ บางครั้ง โอตตปปะ ก็เกิดชัดกว่า หิริ ความแตกต่างของเจตสิกทั้ง 2 นี้ อุปมาเหมือนเหล็ก 2 ก้อน ก้อนหนึ่งเย็น

แต่เป็อนคุณ อีกก่อนหนึ่งร้อนไฟลุกแดง คนฉลาดจะรังเกียจไม่จับก้อนที่เป็อนคุณ และกลัวความร้อน ไม่จับก้อนเหล็กที่ไฟลุก

นอกจากนี้ หิริ โอตตปปะ ยังเป็นธรรมที่เป็นโลกบาล คือคุ้มครองโลก เพราะถ้ามี หิริ โอตตปปะ จะไม่ทำชั่ว จะสามารถรักษาศีลได้ เพราะมี หิริ โอตตปปะ

5. อโลภะ เป็นธรรมชาติที่ไม่โลภ ไม่อยากได้ ไม่ติดใจในอารมณ์ เป็นปฏิปักษ์กับโลภะ ที่ผูกพันยึดติด เมื่ออโลภะเจตสิกเกิดขึ้น แม้มีสิ่งมาล่อ ก็จะไม่พัวพันผูกติดกับอารมณ์นั้น

6. อโทสะ เป็นธรรมชาติที่ไม่ประทุษร้ายอารมณ์ เป็นปฏิปักษ์กับโทสะ อโทสะเกิดขึ้น จะทำให้ไม่เคร่งเครียด ไม่ดุร้าย มีใจเยือกเย็น ทำให้ผู้พบเห็นสบายใจ อโทสะ ขจัดความอาฆาต พยาบาทให้สงบลงได้

ทั้งโลภะ และโทสะ เป็นรากเหง้าแห่งความดีทั้งหลาย เช่น มือโลภะ จะทำให้สันโดษ พอใจในสิ่งที่ตนมี มือโทสะ ทำให้ไม่ไปเกิดในนรก ไม่แก่เร็ว เป็นต้น

7. ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก คือ เจตสิกที่เป็นกลาง ไม่มีอคติ เป็นตัวปรับ ทำให้จิตและเจตสิกมีความสม่ำเสมอในกิจของตน ไม่ให้ทำหน้าที่เกินไป หรือหย่อนยานไป (ในพรหมวิหาร 4 เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา นั้น อุเบกขา คือ ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ในขณะที่มีสัตว์หรือบุคคลที่เราวางใจเป็นกลาง) ในการทำงานของตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิกนี้ เหมือนสารที่ควบคุมม้าให้วิ่งสม่ำเสมอ เมื่อมีจิต เจตสิก เกิดขึ้น คอบปรับให้เสมอกันไม่มากไม่น้อยไป เช่น เวลา กุศลเกิด มีปัญหาและศรัทธาเกิด ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิก ก็คอยปรับไม่ให้ปัญญามากไป (ถ้าปัญญามากเกินไปจะทำให้ดี) และไม่ให้ศรัทธามากเกินปัญญา (ถ้าศรัทธามากเกินไปจะมงาย) เจตสิกนี้ปรับให้ปัญญาและศรัทธาเสมอกัน รวมทั้งปรับเจตสิกอื่นๆ ด้วย เช่น วิริยะ สมาธิ เป็นต้น

8. กายปัสสัทธิเจตสิก คือ เจตสิกที่สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน⁴

⁴หมายเหตุ : ให้สังเกตว่า กายปัสสัทธิเจตสิก เป็นเจตสิกที่มีผลต่อเจตสิกอื่น ส่วนจิตตปัสสัทธิเจตสิก เป็นเจตสิกที่มีผลต่อจิต ความหมายของ กาย ในกายปัสสัทธิ หมายถึง หมู่หรือกลุ่มของเจตสิกชั้น 3 ได้แก่ เวทนาชั้น 3 สัญญาชั้น 3 และสังขารชั้น 3

9. จิตตบัสสัทธิเจตสิก คือ เจตสิกที่สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วย สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน

หากมีกายบัสสัทธิ และจิตตบัสสัทธิเกิดขึ้น จะเป็นความสงบปราศจากความเร่าร้อน เจตสิกทั้ง 2 นี้ จะไปขับไล่ความเร่าร้อนกระวนกระวายออกจากใจ ให้เป็นภาวะสงบเย็น มีความสบายใจในการทำกุศล กายบัสสัทธิ และจิตตบัสสัทธิ เป็นปฏิปักษ์กับอุทธัจจะ เพราะอุทธัจจะ เป็นความฟุ้งซ่าน ทำให้ไม่สงบ

10. กายลหุตาเจตสิก คือ เจตสิกที่เบา ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย มีความเบา

11. จิตตลหุตาเจตสิก คือ เจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วย ไม่หนัก

12. กายมุกุตาเจตสิก คือ เจตสิกที่ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย มีความอ่อนไม่กระด้าง

13. จิตตมุกุตาเจตสิก คือ เจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วย มีความอ่อนไม่กระด้าง

หากมีกายลหุตา และจิตตลหุตาเกิดขึ้น ขณะนั้นจะมีสภาพเบา กระฉับกระเฉง ไม่หนักใจ ในการสร้างกุศล ความดี เพราะเจตสิกทั้ง 2 ไปกำจัดความหนัก ความอึดอัด

ส่วนกายมุกุตา และจิตตมุกุตาเจตสิกเกิดขึ้น จะทำให้จิตไม่ติดขัด ไม่ขัดข้องในการทำกุศล ใจจะโอนอ่อนไปในการสร้างความดีได้โดยง่าย เหมือนคนอยู่ท่ามกลางคนที่รัก ก็จะอ่อนโยน อ่อนน้อม แต่ถ้าปราศจากเจตสิก 2 ดวงนี้ ก็จะเหมือนคนอยู่ท่ามกลางศัตรู ทั้งกระด้าง และหงุดหงิด ขัดข้อง

14. กายกัมมัณฺญตาเจตสิก คือ เจตสิกที่ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยเหมาะสมแก่การทำงานอันเป็นกุศล

15. จิตตกัมมัณฺญตาเจตสิก คือ เจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยเหมาะสมแก่การทำงานอันเป็นกุศล

16. กายปาคูณฺญตาเจตสิก คือ เจตสิกที่ทำให้ เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย คล่องแคล่วในการทำงานอันเป็นกุศล

17. จิตตปาคูณฺญตาเจตสิก คือ เจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วย คล่องแคล่วในการทำงานอันเป็นกุศล

18. กายชุกฺกตาเจตสิก คือ เจตสิกที่ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย มีความซื่อตรง

19. จิตตชุกฺกตาเจตสิก คือ เจตสิกที่ทำให้จิต ที่เกิดร่วมด้วย มีความซื่อตรง

กายกัมมัฏญตา และจิตตกัมมัฏญตา เจตสิกทั้ง 2 ดวงนี้ จะขจัดภาวะความไม่สำเร็จ ในการทำงาน เพราะเจตสิก 2 ดวงนี้เป็นปฏิปักษ์กับนิวรรณ นิวรรณเป็นกิเลสที่กั้นไม่ให้บรรลุความ ดี ถ้าเจตสิกทั้ง 2 นี้เกิดขึ้น จะทำหน้าที่กำจัดความไม่สำเร็จประโยชน์ ในการทำงานของจิต และ เจตสิก นำมาซึ่งภาวะที่ควรแก่การทำกุศล และประโยชน์ต่างๆ

กายปาคุญญตา และจิตตปาคุญญตาเจตสิก เจตสิกทั้ง 2 นี้ ถ้ามีกำลัง จะคล่องแคล่วใน การประกอบกุศล ไม่เชื่องช้า อ่อนแอ เหมือนจะเข้าถูกจับโยนลงไปในน้ำลึกย่อมมีกำลัง แต่ หากเจตสิกทั้ง 2 นี้ ไม่เกิดขึ้นกับจิตผู้ใดในขณะที่ทำกุศล ก็จะไม่คล่องแคล่ว จะหวั่นไหว อ่อนแอ ในการทำงานกุศล อุปมากับลึงถูกจับโยนลงน้ำลึก ย่อมไม่คล่องแคล่วในการว่ายน้ำ

กายชุกตา และจิตตชุกตาเจตสิก เจตสิกทั้ง 2 นี้ เป็นธรรมชาติที่ซื่อตรง ไม่คดโกง เป็น ปฏิปักษ์ต่อจิตที่มีมารยา คดโกง ถ้าไม่มีเจตสิกทั้ง 2 ตัวนี้ จิตจะอ่อนกำลัง ไม่ตรง ไม่สม่ำเสมอ บางที่พุ่งชาน บางขณะก็มีกำลังใจ เหมือนคนเมาเดินไม่ตรงทาง แต่ถ้ามีเจตสิกทั้ง 2 นี้ ก็ จะตรงต่อการประกอบการทำงานอันเป็นกุศล มีความสม่ำเสมอในการทำกุศล เหมือนคนเดินตรงทาง

สิ่งที่ควรทราบ :-

กายปัสสัทธิ และจิตปัสสัทธิ เป็นเจตสิกที่ตรงข้ามกับ อุทธัจจเจตสิก (พุ่งชาน) ถ้ามี สิ่งหนึ่ง ฝ่ายตรงข้ามจะไม่มี

กายลหุตา และจิตตลหุตา เป็นเจตสิกที่ตรงข้ามกับ ถีนเจตสิก และมีทชเจตสิก (เชื่อง ชืด ง่วงเหงาหาวนอน ท้อถอย)

กายมูหุตา และจิตตมูหุตา เป็นเจตสิกที่ตรงข้ามกับ ทิฏฐิเจตสิก และมานเจตสิก (มี ความเห็นผิด และถือตน)

กายกัมมัฏญตา และจิตตกัมมัฏญตา เป็นเจตสิกที่ตรงข้ามกับอกุศลธรรม คือ นิวรรณ ที่ทำให้จิตไม่ควรแก่การทำงาน

กายปาคุญญตา และจิตตปาคุญญตา เป็นเจตสิกที่ตรงข้ามกับความไม่เชื่อในธรรมที่ดี งาม ไม่มีศรัทธา (อัสนัทธิยะ)

กายชุกตาเจตสิก และจิตตชุกตาเจตสิก เป็นเจตสิกที่ตรงข้ามกับ มายาสาไทย ที่ทำให้จิตไม่ซื่อตรง

วีรติเจตสิก 3 วีรติ หรือ วีรตี แปลว่า งดเว้น เจตนาเป็นเครื่องงดเว้น คือ งดเว้นจาก ทุจริต ที่เป็นเหตุให้เราล่วงละเมิดในชีวิตหรือทรัพย์สินของผู้อื่น เป็นต้น ได้ แต่ก็ไม่ยอมล่วงละเมิด

ในมงคลสูตร ข้อ 19 ว่า “อารตี วีรตี ปาปา” งดเว้นจากความชั่ว ถ้าประพฤติได้ จัดว่าเป็นมงคลอันอุดม วีรติเจตสิก 3 ได้แก่

1. สัมมาวาจา คือ เว้นจากการกล่าววจีทุจริต หรือวาจาที่เป็นทุจริต 4 ได้แก่

- ก. เว้นมุสา พูดปด
- ข. เว้นส่อเสียด ยุยงให้เขาแตกกัน
- ค. เว้นการกล่าวคำหยาบคาย
- ง. เว้นการพูดเพื่อเจ้อ

2. สัมมากัมมันตะ เว้นจากการทุจริต 3 ที่ไม่เกี่ยวกับการงานอันเป็นอาชีพ คำว่า สัมมากัมมันตะ แปลว่า การกระทำที่เป็นไปโดยชอบ คือเว้นจากกายทุจริต 3 ได้แก่

- ก. เว้นฆ่าสัตว์
- ข. เว้นลักทรัพย์
- ค. เว้นประพฤตินิดในกาม

สัมมากัมมันตะนี้ คือ ศีลข้อ 1 , 2 และ 3 ในเบญจศีลนั่นเอง

3. สัมมาอาชีวะ ประกอบอาชีพที่เว้นจากวจีทุจริต 4 และกายทุจริต 3 คือเว้นจากทุจริต 4 ในข้อสัมมาวาจา และเว้นจากทุจริต 3 ในข้อ สัมมากัมมันตะ การเว้นในสัมมาอาชีวะ คือเว้นจากการเลี้ยงชีพในทางทุจริต เช่น เว้น ฆ่าสัตว์เพื่อเลี้ยงชีพ เว้นลักทรัพย์ (เป็นโจร) เพื่อเลี้ยงชีพ เว้นจากการรับสินจ้าง เพื่อพูดมุสาเป็นพยานเท็จ เป็นต้น หากทำในกิจดังกล่าวเพื่อเลี้ยงชีพ จัดว่าเป็นมิจฉาอาชีวะ เมื่อกล่าวถึงสัมมาอาชีวะก็สมควรที่จะกล่าวถึงการงดเว้นในมิจฉา อาชชีวะ หรือการค้าที่ชาวพุทธไม่สมควรกระทำ ได้แก่

- ก. ค้าอาวุธ
- ข. ค้ามนุษย์ ทั้งที่เพื่อเป็นทาส เป็นหญิง – ชาย ขายบริการ หรือแรงงานเด็ก
- ค. ค้าสัตว์ที่ต้องนำมาฆ่าเป็นอาหาร
- ง. ค้าสิ่งมีนเมา สุรา ยาเสพติด
- จ. ค้ายาพิษ

ฝ่ายภิกษุ สัมมาอาชีวะ คือการบิณฑบาตเลี้ยงชีพ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ภาค 1 ศีล
นิตเทศ ท่านกล่าวถึง มิจจอาชีวะของพระภิกษุไว้ ดังนี้

ก. หลอกหลวง 3 ประการ

- แสร้งปฏิบัติสัจจ
- พูดเลียบเคียงหมายเอาทรัพย์
- แต่งอิริยาบถ วางอาการทำทาง เช่น การยืน - เดิน ต่อหน้าผู้คนในแบบที่คิดว่า
คนอื่นจะสรรเสริญ

ข. พูดไปต่าง ๆ เช่น พูดยกยออีกฝ่ายหนึ่ง พูดเสมอตน ชักเข้าหาตน เช่น “พระราช
คหบดี ท่านโน้น ท่านนี้ ก็นับถืออาตมา” หรือพูดยกตน เช่น “ตระกูลนี้ รู้จักอาตมา ถ้ามีไทยธรรม
เขาจะถวายอาตมาเท่านั้น” เป็นต้น

ค. ทำนimit บอกไปต่าง ๆ เพื่อเขาจะได้ถวายปัจจัยสิ่งของ

ง. แสวงหาลามกโดยลามก คือแลกเปลี่ยนลามกโดยอาการเสาะหา แสวงหาจากที่นี้
ไปแลกเปลี่ยนกับอีกที่หนึ่ง

วิริติ หรือการงดเว้นจากทุจริต หรือที่เรียกว่าวิริติ นี้ มี 3 อย่าง คือ

1. สัมปัตตวิริติ เว้นเมื่อประสบสิ่งเฉพาะหน้า ไม่ได้ตั้งเจตนาไว้ก่อน ไม่ได้สมทาน
สิกขาบท (ไม่ได้สมทานศีล) ไว้ก่อน แต่เมื่อประสบเหตุที่จะทำชั่วได้ ก็พิจารณาว่า ตนมีวัย มี
ชาติตระกูล หรือมีการศึกษาคณฺุฒิเช่นนี้ๆ เป็นต้น ไม่สมควรทำกรรม แล้วงดเว้นเสีย ตัวอย่าง
เรื่องนายจ๊กกณะ ซึ่งมารดาป่วย ต้องใช้เนื้อกระต่ายมาปรุงยา พี่ชายจึงให้นายจ๊กกณะไปหา
กระต่าย นายจ๊กกณะจับกระต่ายได้ แต่มาคิดว่า เราไม่ควรเอาชีวิตผู้อื่น จึงปล่อยกระต่ายไป
เมื่อกลับถึงบ้านมือเปล่า จึงถูกพี่ชายต่อว่าด้วยถ้อยคำรุนแรง นายจ๊กกณะ จึงกล่าวสัจจะวาจา
ว่า ‘ตั้งแต่ข้าพเจ้าเกิดมา ไม่เคยคิดจะฆ่าสัตว์เลย ด้วยสัจจะวาจา นี้ ขอให้มารดาของข้าพเจ้าจง
หายเจ็บป่วยด้วยเถิด’ มารดาของนายจ๊กกณะก็หายจากโรคได้

2. สมทานวิริติ เว้นด้วยการสมทาน หรือตั้งเจตนาไว้ก่อน คือรับศีล สมทานศีล
แล้วงดเว้นได้ตามที่ได้สมทานไว้ เช่น สมทานอุโบสถศีลไว้ มีผู้มาชวนไปดูการละเล่นก็ไม่ไป
เพราะสมทานศีลไว้แล้ว ต้องรักษาให้ครบตามที่ได้สมทานตั้งใจไว้

3. สมุจเฉทวิริติ เว้นเด็ดขาด เหมือนชักสะพานตัดตอนได้ คือการเว้นชั่วของพระ
อริยบุคคลทั้งหลาย เพราะอริยมรรคได้ขจัดกิเลสที่เป็นเหตุแห่งความชั่วนั้นแล้ว ไม่มีแม้แต่

ความคิดที่จะประกอบกรรมชั่วเลย ตัวอย่างเช่น พระจักษุपालเถระ ซึ่งท่านมีนัยน์ตาบอด แต่เป็นพระอรหันต์ ท่านเดินจงกรมหลังฝนตก เหยียบแมลงที่อยู่บนทางจงกรมตาย พระภิกษุอื่นๆ ที่เป็นปุถุชน ไม่ทราบว่าท่านเป็นพระอรหันต์ จึงตำหนิว่าท่านทำปาณาติบาต และไปทูลฟ้องพระพุทธเจ้า พระพุทธองค์ทรงทราบแล้วว่า พระจักษุपालเถระ เป็นผู้สิ้นกิเลสแล้ว จะไม่มีการละเมิดศีลอย่างแน่นอน จึงทรงแสดงให้ภิกษุปุถุชนเหล่านั้นทราบว่า ท่านเหล่านั้นได้กล่าวร้ายพระอรหันต์เสียแล้ว

ในวิรติทั้ง 3 หรือวิรติทั้ง 3 นี้ สัมปัตตวิรติ และสมათานวิรติ ยังเป็นวิรติที่ไม่แน่นอน อาจมีการละเมิดได้ ส่วนสมุจเฉทวิรติ เป็นการงดเว้นเป็นวิรติที่แน่นอนสิ้นเชิง จึงวางใจได้เต็มที่ เพราะเป็นการงดเว้นของผู้ที่พ้นจากความเป็นปุถุชนแล้ว

วิรติเจตสิก 3 ดวง คือ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เมื่อเกิดแล้วทำให้งดเว้นทุจริต แต่วิรติเจตสิก 3 ดวงนี้ จะไม่เกิดพร้อมกัน ยกเว้นในขณะที่จะประหารกิเลสแบบสมุจเฉทประหาร คือ ละได้เด็ดขาดตลอดไป เป็นพระอริยบุคคล วิรตินี้จึงจะเกิดพร้อมกัน 3 ดวง

อัปมัญญาเจตสิก อัปมัญญา แปลว่า ไม่มีประมาณ ไม่มีขอบเขต มีเจตสิก 2 ดวง คือ

1. กรุณา สงสารต่อสัตว์ หรือผู้ที่มีความทุกข์ ผู้ที่เรากรุณาต้องเป็นผู้มีความทุกข์อยู่ (ทุกข์ติดสัตว์) นอกจากสงสารแล้ว ต้องปรารถนาให้เขาพ้นทุกข์ มีความทนอยู่ไม่ได้เมื่อเห็นเขาเป็นทุกข์ ความสงสารนี้ไม่ใช่ประสพเฉพาะหน้าเท่านั้น แต่การที่เราเห็นผู้ที่ทำบาปอกุศลกรรม เรากรุณาเขาเพราะรู้ว่าต่อไป เขาต้องทนทุกข์สาหัสในอบายภูมิ เพราะอกุศลกรรมที่เขาทำขึ้น เมื่อมีความกรุณา ก็จะไม่มีการเบียดเบียน

2. มุทิตา พลอยยินดีต่อผู้ที่กำลังมีความสุข หรือประสบโชคดี หรือผู้นั้นได้ความสำเร็จสมบัติต่างๆ เมื่อมีมุทิตา ก็จะไม่มิจฉาสา ริษยา

อัปมัญญา หรือบางครั้งเรียก พรหมวิหาร มี 4 ได้แก่

1. เมตตา ปรารถนาให้ผู้อื่นมีความสุข
2. กรุณา ปรารถนาให้ผู้อื่นพ้นทุกข์
3. มุทิตา พลอยยินดี ต่อความสุข ความสำเร็จของผู้อื่น

เจตสิกทั้ง 52 ดวงนี้ ตกแต่งประกอบกับจิต ให้จิตเป็นไปตามเจตสิกนั้นๆ ทั้งดี-ชั่ว จิตดวงหนึ่งๆ มีเจตสิกเข้าประกอบได้หลายดวง อย่างน้อยจะต้องมี สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ประกอบแน่นอน ที่จิตผันแปร และมีจำนวนถึง 89 หรือ 121 ดวง ก็เพราะมีเจตสิกต่างๆ เข้าประกอบนี้เอง

เบญจขันธ์ หรือขันธ์ 5 ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์นั้น เจตสิก 50 ดวง เป็นสังขารขันธ์ ประดับจิต เวทนาขันธ์ 1 และสัญญาขันธ์ 1 รวมเป็น เจตสิก 52 ดวง

คำถามประจำบทที่ 3

1. เจตสิก คืออะไร สำคัญอย่างไร
2. นายโจรเห็นนางจุกเดินผ่าน ถือกระบี่ไปใหญ่ จึงชิงกระบี่นั้น นางจุกขัดขึ้น นายโจรจึงชกนางจุก มีเจตสิกใดเกิดกับนายโจรบ้าง อธิบาย
3. มานะเจตสิก หมายถึงเจตสิกที่มีลักษณะใด เกี่ยวกับความพากเพียรหรือไม่
4. เจตสิกใดที่ต้องเกิดกับจิตทุกดวง
5. พระอรหันต์ที่เข้านิโรธสมาบัติ จิตดับ จะมีเจตสิกใดหรือไม่
6. การกล่าวว่า “ประชาชนพากันหลังไหลไปกราบไหว้ลูกสุนัข 6 ขา ด้วยความศรัทธา” เป็นการกล่าวที่ถูกต้องหรือไม่ เพราะเหตุใด
7. วอแวนั่งรถโดยสาร นำถุงสิ่งของมาวางกันไม่ให้ผู้อื่นนั่ง มีเจตสิกใดประกอบกับจิตของวอแวนั่ง
8. “ขุนทองกำลังตงงาน เดินไปพบกระเป๋าสตางค์ตกอยู่ เปิดดูพบมีธนบัตรหลายหมื่นบาท ตัดสินใจนำส่งเจ้าของตามบัตรประชาชน” มีเจตสิกใดประกอบกับจิตของขุนทอง ขุนทองจัดว่ามีศีลหรือไม่ เพราะเหตุใด
9. วิตก และ วิจาร ต่างกันอย่างไร